

עקבות ספרות מגורשי ספרד ביצירת יהודי פולין במאה הט"ז

יעקב אלבוים

א. הקדמה

היצירה הספרותית של יהודי פולין במאה הט"ז עשירה מאוד לפי כל קנה מידה, וצד אחד של עושר זה הוא ריבוי סוגי היצירה; אכן, הגיוון בסוגי היצירה מאפיין בעיקר את המאה הט"ז ביצירתם של חכמי ארץ זו, ואינו מתמיד מלאחר העשורים הראשונים של המאה הי"ז, דורם של המהרש"ל והרמ"א ותלמידיהם.¹ ראוי אפוא לברר מה הביא לשיפוע זה, הן במספר החיבורים שנכתבו בדורות אלו והן בפרישת ענייניהם. לכאורה, אין זה אלא גילוי להתעצמותה הכוללת של היהדות הפולנית, שבאותה שעה תפסה את עמדת הבכורה בקרב היהדות האשכנזית כולה, והתעצמות זו מצאה לה גם אפיק ביצירה הספרותית, כפי שמצאה לה אפיקי מימוש בחיי הכלכלה, ביכולת מיסוד אירגונים קהילתיים ובין-קהילתיים וכיוצא באלו. אין ספק שהיה בהתעצמות זו כדי ליצור מצע נאות לפריחה התרבותית-הספרותית בפולין באותו זמן, אלא שאין בכך די להסביר את התופעה – תנאים כלכליים וחברתיים משופרים אינם מולידים דווקא יצירה רוחנית וספרותית, אף שוודאי יש בהם לעודד אותה. יש לחפש את הסיבה לשגשוג היצירה בעיקר במתרחש בתחומיה עצמה – יצירה מתעוררת על ידי יצירה, יצירה מגרה ליצירה; יצירות נולדות ומתרבות מתוך דרשיח (של הסכמה או של פולמוס) עם יצירות אחרות. עולמן של יצירות מתעשר על ידי מגע ומתוך חשיפה למה שנעשה ברקע שלהן, ובכך יש לחפש, כמדומה, את ההסבר לשפע ולריבוי הפנים של העשייה הספרותית של יהודי פולין בתקופה הנידונה.

* המאמר מבוסס על דברים שנאמרו בכינוס חוקרים לציון חמישים שנה למכון בן-צבי: "מעגלים – קשרים בין קהילות ישראל במזרח ובמערב", ט' בניסן תשל"ח (26.4.98).

1 להלן אמשוך את דברי גם מעבר לחילופי המאות הט"ז-הי"ז. אין לראות בשנת סיום המאה למניינם תאריך חייץ הקובע דבר בחייה הפנימיים של יהדות פולין.

ב. ר' יצחק עראמה, "הכותב" ור' יצחק אברבנאל

המאה הט"ז בכללה היא תקופה פורייה ליצירה העברית, וגם אם לא הכול הוא פרי חידוש בה מלכתחילה, עדיין נכון יהיה לומר שזו המאה שבה נכתבו יצירות ששינו את פני עולם הרוח היהודי והשאירו חותם בל ימחה עליו (אפילו אם נוציא מכלל דיון את הופעתה של הקבלה בגילוייה החדש, הלוריאני). ספירה ומנייה של יצירות כאלו חורגת מגדר הנושא, ולעניין שלפנינו די להזכיר שלושה חיבורים, שעל מידת השפעתם על ספרות יהודי פולין אין כנראה מקום לחלוק, והם: ה"בית יוסף" וה"שולחן ערוך" בהלכה, "עקדת יצחק" בפרשנות התורה ובדרוש, ו"עין יעקב" בפרשנות האגדה.

מחבריהם של שלושת החיבורים הנזכרים, ר' יוסף קארו, ר' יצחק עראמה ור' יעקב ן חביב, היו מגולי ספרד, אולם רק יצירתו של ר' יצחק עראמה – הזקן שבחבורה – היא יצירה "ספרדית" במלוא מובן המילה. ר' יצחק עראמה (נפטר בנפולי בשנת 1494 ונקבר שם²) כתב את ספרו, עקדת יצחק, בספרד; ר' יעקב ן חביב אמנם חילק את שנותיו בין ספרד לסלוניקי (נולד בין השנים 1440-1450), אך את עין יעקב כתב סמוך לפטירתו (בשנת 1516/1515); ואילו ר' יוסף קארו בעל השולחן ערוך (והבית יוסף לפניו) כל גידולו היה כבר באזור המלכות העות'מאנית (נולד בשנת 1488 [בטולדו ככל הנראה] ונפטר בצפת בשנת 1575), ואף על פי כן אין לקפח את ממדי ה"ספרדיות" שביצירתו.³

דומה שלא צריך להכביר מילים על מידת ההשפעה של חיבורי ר' יוסף קארו – ובעיקר של השולחן ערוך שלו – על היצירה ההלכית של יהודי פולין ועל תהליכי הפיכתו לספר הפסק העיקרי של היהדות האשכנזית, תהליך שהחל בפריסת ה"מפה" של הרמ"א עליו והסתיים עם צירופם לו של הט"ז (טורי זהב) לר' דוד הלוי והש"ך (שפתי כהן) לר' שבתי בן מאיר כ"ץ (שהם כבר בני המאה הי"ז).⁴ פחות מובנים במבט ראשון הדברים על ממדי השפעתם של עקדת יצחק ועין יעקב על חכמי פולין, ולהלן נרחיב את הדיבור בנושא זה, אך קודם לכן נדרשת הערה מתודית בעניין דרכי הבדיקה של "השפעות תרבותיות-ספרותיות".

על מידת ההשפעה של חיבור ניתן לעמוד על יסוד המבחנים הבאים: א – מניית איזכוריו ביצירותיהם של חכמים; ב – קביעת מספרן של העתקות או הדפסות חוזרות שלו;⁵ ג – מניית הטפסים שבתפוצת הספר; ד – הדהוד ענייניו ביצירתם של מחברים אחרים. אין ספק שצריך לנקוט בכל דרכי הבדיקה הנזכרות כאחת, ואין הן עניין של מה בכך.

2 ראו הלרוילנסקי, בפרט עמ' 29-31.

3 ורבלובסקי, עמ' 90-148.

4 ראו לעניין זה טברסקי; רפלד.

5 בתקופה הנידונה, שהיא כבר תקופת הדפוס, מדובר בעיקר בהדפסות, אם כי עדיין לא חלף זמנן של העתקות בכתב יד.

למבחן הראשון, יש לזכור כי לא תמיד נטו חכמים לציין את מקורות דבריהם, ומכל מקום לא תמיד נהגו בכך בשווה. היו שנמנעו מצינוי שמותיהם של בעלי "שמועה" כשיטה; אחרים, שיכחה פגעה בהם.⁶ נמצאו ללא ספק גם כאלו ששמו בכליהם דברי אחרים בכוונת העלמה לכתחילה, כגון אלו שעליהם דיבר ר' שלמה אפרים לונטשיץ, גדול דרשני פולין במאה ה־17 (לונטשיץ 1550-1619) בהקדמתו לחלק הראשון של "עוללות אפרים" (דפוס ראשון: לובלין ש"ן), וזה לשונו:

בחרתי בחיבורי זה בקיצור מופלג. הן בהצעת כל מאמר הן בביאורו. עד אשר ימצא המעיין מבוקשו חיש קל מהרה בכל מאמר ופסוק בהיות שעל הרוב יקרה למחברים שאחד מעתיק בחיבורו הצעות לקוחות מחיבורים אחרים אשר לא עמל בהם ולא חלה בהם ידיים⁷ וכותבם משמו לפעמים. גם בביאור הפסוקים והמאמרים מה שמאריך למעניתו גנוב הוא אתו.⁸ נמצא שעוטף בטלית שאינו שלו⁹ וכן לא יעשה...¹⁰

גם הקריטריונים האחרים שנימנו קודם דורשים שיקלול זהיר. אין בכך שעקדת יצחק, למשל, לא נדפס בפולין ללמד על חוסר עניין של חכמיה בו. מתברר שלאחר שהספר נדפס בסלונקי בשנת רפ"ב, הוא חזר ונדפס ארבע פעמים בוונציה במשך המאה ה־18 (בשנים ש"ז, שכ"ה, של"ג, שנ"ה), ומן הידוע שספרים שנדפסו בוונציה היו להם מהלכים כמעט מיד בפולין. אכן, כנראה לא נוכל לקבוע בכמה תפסים נדפס הספר בכל הדפסה, ובוודאי לא נדע מה מספר התפסים שיוצאו לפולין והיכלו בה. דברים בסוגיה זו – הן בעניינו של החיבור הנזכר והן בעניינם של חיבורים אחרים – ככל הנראה לעולם לא יצאו מגדר השערה.¹¹

בין כך ובין כך, ברור לחלוטין שלספרו של ר' יצחק עראמה היתה השפעה מרחיקת לכת על היצירה של בני פולין. ר' שלמה אפרים לונטשיץ, שדבריו הובאו לעיל, הזכירו וציטט ממנו בחיבור הנ"ל (וכיוצא בזה באחרים) יותר מכל ספר אחר. ולא זו בלבד,

- 6 לעתים מצוי היה ספר בידי חכם רק לעת קצרה, ולפעמים הגיעו אל מחבר דברי קודמיו בדרך עדות בלבד. מכאן ההסבר לריבוי הערות כ"כ שמעתי", "כמדומה שכך ראיתי", וכיוצא באלו.
- 7 השוו קהלת ב כא, איכה ד ו.
- 8 השוו תהלים קכט ג, בראשית ל לג.
- 9 השוו בבא בתרא צח ע"א.
- 10 על פלגיאטורים, ה"מתעטפים בטלית שאינה שלהם", דיברו כמה וכמה מבני התקופה, וראו לדוגמה דברי ר' צבי ב"ר שמשון טוך פירר מקראקא, הכותב בהקדמת הפירוש "נחלת צבי", על מסכת אבות, בשבחו של ר' שמואל אוזידא בעל "מדרש שמואל", שהביא "מה שהיה שומע מחכמים שהיו בימים האלה ולא רצה להתעטף בטלית שאינו שלו, ולא כאותן ההולכים בגחנם ועושים מעשה נחש וחוטפים וגוזלים נפשות צדיקים, ואינם רוצים להיות צדיקים במיתתן להיראות שפתיהם דובבות בקבר, לומר דבר בשם אומרו להביא ימות המשיח, ואינם יודעים מאומה, כי גדול עונם מנשוא שהוא מעכב הגאולה והתחיה, ובוודאי הוא השטן הוא מלאך המות ממית נפשות צדיקים להיותם חיים באמרם דבר בשם" (ונציה ת"כ, א ע"א).
- 11 אף ספק אם עבודה מעין זו של שפרה ברוכסון (ראו ברוכסון) על איטליה בשלהי הרנסנס תוכל להיעשות על תרבות הספר בפולין בתקופה הנידונה כאן.

דומה כי עקדת יצחק היה כלי התיווך העיקרי ששימש אותו ללמידת דבריהם של מי שחכמי אותם דורות כינו ה"פילוסופים האלוהיים". כמוהו גם חבריו – סוגיות אידיאיות מרובות נידונו על ידי חכמי אותם דורות בעקבות ספרו של ר' יצחק עראמה, והם נטו אחריו גם בדרך שהם הציעו בה את דבריהם. ר' שלמה אפרים, לדוגמה, בנה בעקביות את דיוניו בספריו על פי דוגמת תבנית דיוניו של בעל העקדה. ולא זו בלבד, הוא ראה אותו (לצידם של הרמב"ם ובעל העיקרים) כאחד מ"חכמי האמת" (והוא תואר שבני זמנו עיטרו בו אחרים, כידוע). החכם הפורה ביותר מבין חכמי אותו דור, ר' מנחם הענדל ב"ר שמריה (נפטר בתמוז ש"ע"א / 1611) אף כתב פירוש על דברי בעל העקדה על פרשות בראשית ונח, וכמוהו אחרים.¹²

בהקשר זה ראוי להזכיר עוד את דרשת "נקי כפים", היא דרשת בריהמזווה של אחד מגדולי המאה הי"ז, ר' אברהם רפאפורט (בעל שו"ת איתן האזרחי). בדרשה זו, שנישאה בקרקוב בד' בטבת ש"ח, דן אותו "יניק וחכם כמ"ר ר' אברהם כ"ץ רפ"א" (בין השאר) בפסוקים מפרשת מקץ העוסקים בהשבת הכסף שנמצא בפי אמתחותיהם של אחי יוסף. את דיונו בפסוקים פתח ב"שלוש עשרה ספקות כפולות חזקות" ("לפי מספר השנים למנות ימי"), ולאחר מכן פתחן כמנהג הדרשנים. והנה מכל מפרשי המקרא שהיו לפניו הוא נזקק לדברי שניים בלבד: רש"י ובעל העקדה (ולבעל עקדה יותר מאשר לרש"י). אמנם פעם אחת הזכיר את "הרב המורה" במורה הנבוכים, ברם מהקשר הדברים נראה שר' יצחק עראמה תיווך בינו לבין חיבור זה.¹³ קצר המצע מלמנות את כל המחברים בני הזמן שהזכירו את עקדת יצחק, ואציין רק את המפורסמים שבהם, והם: הרמ"א (בספרו "תורת העולה"), ר' יששכר בער משעברשין, בעל "מתנות כהונה", ור' משה מת מפרמיסלה. ברור כי המחברים לא קיבלו את דברי בעל העקדה בכל עניין; הם מזכירים את דעותיו לרוב מתוך הסכמה, אך לעתים גם בדרך של פלוגתא. דוגמה יפה לכך נמצאת בספרו של ר' ישראל ב"ר משה, "תמים יחדו" (לובלין ש"ב, ועניינו מאמרי הזוהר על ספר תהלים). בהקדמת הספר דן ר' משה בתורת הנשמה, ונכללו בדיון דברים קשים כנגד בעל העקדה. לטענת המחבר, דברי ר' יצחק עראמה אינם עולים בקנה אחד עם דברי הזוהר, ועל כן יש לראותם כדחויים.¹⁴ מכיוון אחר יצא כנגד בעל העקדה ר' משה מת הנ"ל, בספרו על פירוש רש"י, "הואיל משה". לטענתו, ר' יצחק עראמה "נמשך אחר

12 ראו לדוגמה העדות החרוטה על מצבתו של אב"ד קראקא, ר' אברהם ב"ר דוד, ש"עשה פ"י (ירוש) על העקדה" (בבבר, עמ' 2 וסימן ב). עוד ראו בעניין זה אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 153, 222.

13 ר' אברהם נזקק לדברי העקדה גם בחלקים הפרשניים של איתן האזרחי, אבל בדבריו שם, שהם פרי עיוני המקרא שלו בשנות בגרותו וזקנתו, כבר נמצאו לו, כלחכמי פולין חבריו, חיבורים אחרים שאחריהם נמשכו, כגון ספריו של ר' משה אלשיך (ה"אלשור", בדבריהם), ובכך אדון א"ה במקום אחר. על עקדת יצחק בדברי מתברים נוספים מבני הזמן ראו אלבוים, פתיחות והסתגרות, על פי המפתח, ערך עקדת יצחק.

14 כיוצא בזה טען גם ר' אברהם רפאפורט בדרשתו הנ"ל. על תורת הנפש של ר"י עראמה ראו הלר-וילנסקי, עמ' 137-148.

הרמז", ואילו לדעתו "כל אשר בשם ישראל יכונה יאמין אמונה שלימה בכל סיפורי התורה, שהם כולם היו בפועל".¹⁵

החיבור השלישי, היכול לשמש דוגמה מובהקת נוספת לאפיק השפעה של גולי ספרד על בני פולין, הוא, כאמור, עין יעקב לר' יעקב ן' חביב.¹⁶ הספר נדפס בקרקוב בשנים שמ"ח-שנ"א בשם "עין ישראל", לאחר שכלשון המדפיס הידוע ר' יצחק פרוסטיץ בשער החיבור "נדפס לפני פעימי"ם]¹⁷ ולרוב תועלתם כלם כאח[ת] נמכרו, ואין אתנו כהיום רק אח[ד] בעיר ושנים בגליל. על כן לזכות את הרבים נתעוררתי להדפיסו שלישי עם נוספת הרבה חידושים, אשר הקרה ה' לפני, לזכות בו את הרבים".

מהדורה זו יש בה שתי תוספות על זו שאנו מכירים ממהדורת האחים ראם, המהלכת בזמננו בשוק. הראשונה: המפתח המקורי של עין יעקב, שיש בו פירוט נרחב, באורך שנים עשר עמודים; באמצעותו הוסיף ר' יעקב ן' חביב לספרו פן חשוב, שכן על ידי המפתח הפך המחבר את ספרו מ"ילקוט" אגדה בלבד לספר מוסר מן השורה הראשונה.¹⁸ השנייה: מפתח שנקרא "סימנים למצוא דברי חפץ", שהוכן על ידי ר' משה מת מפרמיסלא הנ"ל. במפתח זה הובאו רמזים לדיונים במאמרי האגדה שבתלמוד המצויים בכחמישים חיבורים בפרשנות, בדרוש, בפילוסופיה ובקבלה.¹⁹

גם הערתו של המדפיס שציטטתי לעיל, גם בדיקת חיבוריהם של חכמי פולין מעידה כי עין יעקב (ובוודאי עין ישראל הנ"ל, שחזר ונדפס שוב בפרוסטיץ בשנת שס"ג) היתה לו השפעה מרחיקת לכת על ספרות פרשנות האגדה. ר' יששכר בער מעברשין, בעל מתנות כהונה (שהוזכר לעיל), הביא דברים משום הרשב"א באמצעות "מהר" בן חביב בפ"י [רוש] עין יעקב". ר' משה מפיונץ²⁰ כתב ספר בשם "דרש משה", שבו פירש 252 מאגדות התלמוד (הבבלי והירושלמי); ואין צורך לפשפש הרבה בענייניו כדי להבחין בהתייחסות המתמדת שלו – הן ישירה הן עקיפה – לעין יעקב.²¹

ראוי להתעכב קמעא בעניין אותו ר' משה מפיונץ, כיוון שהוא לא חשך מר' יעקב ן' חביב את שבט ביקורתו. בדברו על ה"השמטה" מאגדות עין יעקב את עצתו של רב חסדא לבנותיו כיצד לנהוג בבעליהן (שבת קמ ע"ב) כתב, בין השאר:

- 15 הואיל משה, באר התורה, פראג שע"ב, ו ע"א.
- 16 תולדות החיבור הזה והשתלשלות דפוסיו (נדפס לראשונה סביב שנת רע"ו) עדיין מחכים לביור מקיף, אך לעניין שלפנינו די להזכיר את הדברים הבאים, וברוח הדברים עד כאן.
- 17 עד הדפסה זו נדפס החיבור כבר שלוש פעמים, ולא ברור איוו הדפסה נעלמה מעיני ר' יצחק מפרוסטיץ – אם הנזכרת למעלה (זו של סלוניקי רע"ו) או זו של ונציה ש"ו. אולם ברור כי המדפיס העמיד בתשית הדפסתו את מהדורת ונציה שכ"ו, שעל כן כינה את החיבור – בעקבותיה – עין ישראל.
- 18 ושמא היתה זאת כוונתו הראשונה.
- 19 ייתכן שתוספת ההפניות לחיבורים בפילוסופיה לא תאמה את רצון המחבר, אם אכן צודק יוסף הקר בטענתו, כי ה"כותב" (דהיינו ר' יעקב ן' חביב) נמנע במודע מהזדקקת לספרות הפילוסופית – ראו הקר, עמ' 123-125.
- 20 הוא אמנם לא יצר בפולין, אך הוא בוודאי שייך לאותו חוג רוחני. שאלת המפריד והמאחד בין פולין וארצות אשכנז מבחינה תרבותית היא סוגיה רחבה, הדורשת בירור לגופה.
- 21 החיבור נדפס בקראקא שמ"ט, ואם נרצה נוכל למצוא בכך "קשר פולני".

הנה אשר היו לנו לעינים יעקשו הישרה באמרם על מקצת ההגדות שאין להם הזכרה... כמו שעשה בעל עין יעקב שר וגדול בישראל. הוא החל להיות גבור ויעבור לפני ה' למלחמתה של תורה אסף וקבץ כל ההגדות שבתלמוד ויכרה גדולה כירה להביא כורה אחר כורה²² לאכול ולשבוע מצות ה' ברה. ולמה יניא את לב בני ישראל יחטי"א אל השערה. באמרו על זו ההגדה של רב חסדא שאין לזכרה. שומו שמים על זאת הריעו תחתיות ארץ. תהום אל תהום קורא: על מה עשה ככה ומה חרי האף הגדול הזה, ולמה היטב לו חרה, כאילו רב חסדא לא שנה ולא קרא. ויביזהו (!) וישפוט למראה עיניו מכרס הסברא וירדפוהו (!) כאשר ירדוף הקורא, ולא זכר ביום חרון אפו, כי לא היתה עצת רב חסדא נמהרה. וכאלו היה חס ושלום בכלי מכוער חכמה מפוארה...²³

בדרכי הפירוש שלו ניכרים סימני השפעתו של בעל העקדה ומוזכרים לא מעט מדברי ר"י אברבנאל בפירושו לתורה, שבעניינו עוד אעיר מעט להלן.

השפעת הספר עין יעקב ניכרת גם בפירוש הנפוץ ביותר על אגדות התלמוד עד היום, הוא פירושו של ר' שמואל אליעזר אידלש, המהרש"א.²⁴ ר' שמואל אליעזר הצהיר במפורש על הזיקה שלו לעין יעקב: "שמו אלי עזר, ותשועה היה לי לחבר פירוש על כל האגדות מחיבור עין יעקב וישראל, ועוד רבים מהאגדות אשר השמיט בע"י [בעין יעקב] ראיתי לפרש אותן ולצרפן תוך האגדות".²⁵

כלל הדברים, עקבותיו של עין יעקב במבחר האגדות המתפרש, וגם בזיקות (של הסכמה ושל ויכוח) אל מה שמובא מדברי מפרשים קדמונים בפירוש ה"כותב", ניכרים היטב בחיבורים רבים.²⁶ זאת, ויתר על זאת: נראה שבתקופה הנידונה התחילה התופעה שמחברי ספרי דרוש (ובעלי חיבורים אחרים) נזקקים לאגדות התלמוד הבבלי ולדברי מפרשיו בעיקר על פי עין יעקב.²⁷

איזכורם של החיבורים ה"ספרדיים" הללו לא היה אלא למשל, וניתן למנות חיבורים כהנה וכהנה משל גולי ספרד שמצאו להם מהלכים על אדמת פולין. לדוגמה, ספרו של ר' אברהם סבע, "צרור המור", שלאחר שנדפס באיטליה שלוש פעמים (בשנים רפ"ג, ש"ו, שכ"ז) נדפס ברביעית בקרקוב בשנת שני"ה, והוא גם צוטט בשפע בכתבי חכמי פולין. פרשן מקרא אחר מגולי ספרד שדבריו מצאו להם הד של ממש בכתבי חכמי הדור בפולין הוא ר' יצחק אברבנאל, ודומה שרוב ספריו נזכרים בכתביהם. מכלל החיבורים

22 השו"ב בא קמא נא ע"א.

23 מאמר פו, קראקא שמ"ט, כט ע"א-ל ע"א.

24 הפירוש נדפס בלובלין שפ"ב-שפ"ז / 1622-1627.

25 חידושי אגדות, הקדמה.

26 וכמדומה שלא הוער על כך שגם באיתן האזרחי הנ"ל נותרו דברי פירוש על אגדת התלמוד שאינם אלא "הגהות" לעין יעקב, וגם בכך אעסוק א"ה במקום אחר.

27 ראו מה שהערתי על תופעה זו: אלבוים, רבי דוד דרשן, עמ' רצב-רצג. תופעה דומה ניתן למצוא ביחס לילקוט שמעוני, שחכמים נהגו לצטט את המדרשים על פיו.

שבהם נמצא התייחסויות לפירוש ההגדה של אברבנאל אזכיר את "חג פסח" מאת ר' יעקב קיצינגען (קראקא ש"נ²⁸), שהוא חיבור הלכי המסכם את עיקרי דיני ליל הסדר וממנהגיו על יסוד "שיר"²⁸.

דוגמה יפה להשפעת אברבנאל על חכמי פולין היא חיבורו של ר' יעקב הילפרין, "קיצור אברבנאל" על פרקי אבות והגדה של פסח (לובלין ש"ס"ד); ר' יעקב נימק את הצורך בכתיבת הקיצורים בדברים אלו:

תשוקת כל אדם להגות בה [!] [בפירוש אברבנאל על פרקי אבות ועל סדר ההגדה] תמיד ולהשתעשע בה יום יום למצוא בה מרגוע לנפשו השכליות [!]. רק מפני הרחבת לשונות ואריכו[ת] דבריו בו יותר מדי, נפשו של אדם נלאה ונחלש לקרות ולגמור פירושו עד תכליתו, ומתוך כך מונע עצמו גם מלהתחיל אותו, כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה, ונמצא פירושו מונח בוות הבית, ועלו כלו קמשונים וכסו פניו חרולים.²⁹

קיצור אברבנאל הוא אחד הספרים שרבני ועד ד' ארצות הסכימו עליו (כנהגם לעתים), ובצד ההסכמה (שניתנה ביריד ירוסלב ש"ג) חזרו המסכימים על מעין הדברים הללו:³⁰ הם חלקו כבוד ל"כבוד מעלת תורתו נודע בשם לשם ולתהלה, הלא הוא האשל הגדול מורינו הרב רבי יצחק אברבנאל", ציינו "מכלל חיבוריו אשר חיבר [=את] ספר נחלת אבות וספר זבח פסח", אך הוסיפו ש"בהיות שמרוב גודל צחות לשונו האריך מאוד בלשונו, ותהי האריכות בפיו כדבש למתוק. אמנם יצא שכרו בהפסדו, כי בסבה זו מונע" [ם] את עצמם שלמים וכן רבים מלקרות בספריו מצד אורך ההצעות".³¹

ג. סוגיות וסוגות

איזכורו המפורש של חכם וחיבוריו, ציטוט דבריו (בייחוס או בלעדיו), כל אלו אינם מעידים אלא על היכרות עם ספרי מחבר. בדיקה מדוקדקת יותר צריכה להיעשות על יסוד בחינת האופנים שבהם חילחלו הדברים לתוך היצירות ועיצבו את גופי הדעות המובעות בהן. יש לבדוק סוגיות רעיוניות שהעסיקו את בני הזמן, ועד כמה (בעניינינו)

28 על חיבור זה ראו תמר.

29 הקדמה, ב ע"א.

30 עם המסכימים נימנו ר' שלמה אפרים לונשטיץ, ר' משה מת, ר' בנימין אהרון סאלניק (תלמיד הרמ"א והמהרש"ל), ר' יושע פלק (בעל הסמ"ע), מהרש"א ואחרים.

31 ראו פנקס, עמ' 15. "זבח פסח" בשלמותו הודפס בביסטרוויץ שליד קרקוב בין סוף שנת שני"ב לראשית שנת שני"ג, כאשר גלה לשם בית הדפוס בעקבות מגפת דבר שפרצה בקרקוב. "נחלת אבות" הוא אחד מעשרת החיבורים שנוקק להם ר' יחיאל מיכל מוראפטשיק בפירושו לאבות, "מנחה חדשה" (קראקא של"ו). בקרקוב נדפס גם, בשנת שני"ד, ספרו של ר' שמואל די אוזיידא, "מדרש שמואל" על אבות, שנחלת אבות צוטט בו הרבה.

דעותיהם של גולי ספרד הנוכרים (ואחרים, כגון ר' יוסף יעבץ) השפיעו על בניין דעותיהם של חכמי פולין בנושאים רעיוניים שונים, כגון: עיקרים, בריאה, נבואה, ניסים והשגחה, תורת האלוהות, תורה ומצוות,³² גאולה ומשיחיות, תשובה, יחסי פילוסופיה וקבלה, ועוד כהנה וכהנה.³³

למשל, בסוגיית הנבואה נמצא תואם רב מאוד בין דברי הרמ"א בספרו תורת העולה (פראג ש"ל) לבין דברי ר' יצחק עראמה.³⁴ שלא כמו יחסו לר' יצחק עראמה יחסו של הרמ"א לר' יצחק אברבנאל: הרמ"א דחה את שיטת ר' יצחק אברבנאל בתורת העיקרים ובחר ללכת בדרכו של ר' יוסף אלבו – אכן לענייננו, גם דחייה היא התייחסות. ולסוגיה נוספת: תורת (או ליתר דיוק תורות) הקבלה בכתביהם של חכמי פולין במאה ה־17.³⁵ ככלל, חכמי אותו דור נקטו את הכלל של "תפוס לשון אחרון"³⁶ ונזקקו – במידה שנוקקו לקבלה – בעיקר לשיטת ר' משה קורדובירו (הרמ"ק); ורק בשולי התקופה הנידונה, מאז שדברי האר"י החלו לפרוץ, לדבריו (הרבה בנוסח ר' ישראל סרוק) ובעיקר להנהגותיו. מכל מקום, מאחר שלרוב גילו החכמים חריצות גדולה בקריאת חיבורי קודמיהם, לא נעלמו מהם דבריהם של מחברים הקודמים לאר"י ולרמ"ק, גולי ספרד או אלו שינקו מתורתם, מהם ר' יהודה חייט בעל "מנחת יהודה" על "מערכת האלוהות" (החיבור נדפס בפרארה בשנת שמ"ח), ר' מאיר אבן גבאי בספריו, ר' משה כלץ בהגהותיו ל"ספר המוסר", וכיוצא באלו.

מכאן לעוד בוחן של השפעה, שאף עליו לא ניתן לומר הרבה במצב המחקר כיום, וכוונתי לבוחן הצורני. כדי לבדוק אם וכיצד השפיעה ספרות מגורשי ספרד על יצירת חכמי פולין במאה ה־17, דומה שכלי מחזיק ברכה היה בביור השוואתי של הסוגות הספרותיות ששימשו את חכמי פולין באותו זמן, לעומת אלו של קודמיהם. מן האמור לעיל מתברר, כמדומה, החידוש שבהופעתם של חיבורים פרשניים לאגדות התלמוד, וכיוצא בזה יש לבדוק תחומים אחרים.

32 גם בעניין תפיסת התורה אין מנוס מלהזכיר פעם נוספת את שמו של ר' יצחק עראמה, שאם גם לא תמיד הלכו המחברים אחריו (כאמור), אין ספק שהכול עיינו בדבריו קודם שקבעו את דבריהם שלהם על ספר – ראו אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 321, 329–330.

33 תורותיהם של חכמי פולין בנושאים אלו, לדאבון הלב, לא נידונו כמעט על ידי המומחים לדבר, ולמעשה אין לנו מחקר שיטתי במכלול דעותיו של חכם מחכמי פולין בתקופה הנידונה פרט ליוצא מן הכלל אחד – בן־ששון, רמ"א. ניתן ללמוד קצת על כמה מן הסוגיות הנוכרות ממה שעשיתי אני כמידת כוחי, שלא מתוך התמקדות שיטתית בדברי חכם אחד – ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות; אלבוים, תשובת הלב. ראו גם, כמובן, בן־ששון, הגות והנהגה, בדיונים שיש בהם נגיעה לסוגיות הנ"ל.

34 הרמ"א נזקק שם לא מעט לדברי עראמה – הוא כנראה המחבר הנזכר ביותר בדבריו, לצד הרמב"ם ולצד ר' יוסף אלבו בעל העיקרים.

35 גם סוגיה זו מורכבת ביותר, ולא יהיה זה מן התבונה לקבוע מסמרות לגבי אופני גילוייה בכתבי חכמי פולין מן הזווית שהיא נושא הדיון כאן. אף על פי כן לא אימנע מהערה קצרה (וגם מוכללת מדי) בעניין זה.

36 ראו, למשל, בבא מציעא קב ע"ב.

ספרות הדרוש והדרשה של חכמי פולין היא ספרות ענפה, וניכרת בה ההשפעה של ספרות מגורשי ספרד.³⁷ ר' שלמה אפרים מלונטשיץ, שכבר הוזכר, הוא ללא ספק המייצג הטוב ביותר של תחום יצירה זה בפולין – ואחר כך בפראג – בתקופה הנידונה. השוואת דבריו של ר' שלמה אפרים עם אלו של קודמיו האשכנזיים מלמדת על שינוי מוחלט בשיטת הדין הנקטת, ודרכו לא תובן כלל אם לא יעמדו לעינינו כתביהם של ר' יצחק עראמה, ר' יצחק אברבנאל ואחרים.

חדירתן של דרכי הדרשה והדרוש הספרדי אל הדרוש והדרשה של חכמי פולין, עד שהפכו אותם על פניהם, היא סוגיה שצריכה עדיין לבחינות מרובות, אבל על עצם השינוי שהם חוללו בספרות יהודי פולין אין אפשרות לערער. לבירור שיטתי של סוגיה זו יש לחזור ולעייין בחיבורי חכמי פולין, כשל ר' דוד דרשן מקרקוב (שראה עצמו תלמידו של הרמ"א) – "שיר המעלות לדוד" (קראקא של"א) וכתב התנצלות לדרשנים (לובלין של"ד) – וכיוצא בזה ביצירות בני הדורות שאחריו, ולבחון בזהירות ובשיטתיות את דרכי גילוייה של ספרות זו. כבר יצירתו הראשונה של ר' דוד זה מלמדת על סיגול מלא של שיטת הדרשה הספרדית ועל חפצו להנחות אליה בספרו השני. כוונתו של כתב ההתנצלות היתה להיות ספר הדרכה לדרשנים (כפי ששמו מעיד עליו), והוא כשלעצמו סוג חיבור שלא מצאנו כדוגמתו קודם לכן בפולין.

כיוצא בזה, יש לבחון מנקודת המבט הצורנית את ספרות הפירושים הענפה של חכמי פולין למקרא (סוגה שלא תמיד מובחנת בבירור מן הסוגה המצרנית לה, ספרות הדרוש). גם כאן יתברר כי בנקל נוכל לקבוע, שהשפעת חיבורים כחיבוריהם של ר' יצחק עראמה, ר' יצחק אברבנאל, וכיוצא בזה ספרו של ר' אליעזר אשכנזי (החכם שהעביר במו גופו את מסורת הפרשנות הספרדית אל פולין), "מעשי ה'", היתה גדולה. אך גם בעניין זה אין לנו אלא ראשית דברים, והם ממתנינים עדיין למיצויים.³⁸

ד. מגע חברתי

ניכר ביצירתם של חכמי פולין שספרות הגולים בפרט וספרות יהודי ספרד בכללה היתה מוכרת להם, וראוי לנו לשאול שאלה היסטורית בסיסית ביותר בעניין זה: האם בין הסיבות להיכרות עם חטיבות ספרותיות אלו היתה נוכחות גדולה של גולי ספרד על אדמת פולין? בתחום זה עסקו שאצקי וגוטרמן,³⁹ ולדבריהם הסברה שפולין שימשה

37 תחום מחקר זה מוזנח אף הוא בספרות המחקר.

38 ראו אלבוים, פתיחות והסתגרות, על פי המפתח בערכו, וכאן אזכיר עוד את דרשת פרשת במדבר של ר' ישעיה דרשן מקרקוב. בדרשתו הקצרה מזכיר ר' ישעיה חכמים ספורים בלבד, ומן הסמוכים לזמנו רק את "המורה הגאון מהרר"א אשכנזי" (בעניין תשובה) – ראו דרשה לר' ישעיה דרשן, קראקא שני"ז-ש"ס, ד ע"א. וראו, גם כן, איתן האורחי, קונטרס אחרון, סה ע"ד (בדבריו לפסק "שמחנו כימות עניתנו", תהלים צ, טו).

39 שאצקי; גוטרמן. דברי גוטרמן הם בעיקרו של דבר חזרה על דברי שאצקי.

מקום מקלט לרבים ממגורשי ספרד אין לה סימוכין היסטוריים; קריאתי בספרות יהודי פולין (לענייני שלי) מביאה אותי למסקנה דומה. אף על פי כן, ניתן להוכיח כי פה ושם נמצאו גולים שבנדודיהם הגיעו גם לפולין,⁴⁰ ואם לא הם, אזי צאצאיהם, ומשני מרכזים יהודיים נכבדים: מאיטליה ומן המזרח העות'מאני.⁴¹

איטליה שימשה, כידוע, אחת מן הארצות שגולי ספרד התמקמו והתערו בה, וכל מי מחכמי פולין שספג מתרבותה בדרך מן הדרכים בהכרח הושפע ממה שזו עצמה הושפעה מתרבות יהודי ספרד. לדוגמה, ר' דוד דרשן הנ"ל שהה במספר ערים באיטליה, וללא ספק רכש שם מלבד חכמת חכמיה (איטליאני, ספרדים ואשכנזים) גם חלק מספריייתו, שבה היו, כדבריו, "ארבע מאות ספרים נבחרים ויותר", שלטענתו קיבץ אותם "מד' פינות העולם".

כיוצא בזה ניתן להצביע על קשרים שנרקמו עם יושבי אזור השלטון העות'מאני. סוחרים (הרבה מהם סוחר יין) הלכו ובאו תדיר ממלכות זו אל פולין (כגון אל לבוב), והיו כאלו שאף גשתקעו בה (אם בלבוב אם בואמושיץ). מפעם לפעם נתלוו אל היוצאים והבאים מחברים, שאם לא היו גולים ובני גולים בעצמם, ינקו במישרין או בעקיפין מתורתם; ביניהם ר' יהודה בן הרב דוד הכהן בעל "מגדל דוד", מחבר התיקונים (תיקוני שבת... ותיקוני ק"ש שעל המיטה), שכבר אביו, ר' דוד, עמד בקשרי מכתבים עם הרמ"א. בהקשר זה, הרמ"א בעצמו עמד בקשרים גם עם ר' יוסף קארו (כנראה באמצעות המהר"ם מפאדובה), וניתן להעלות עדויות מעין אלו עוד כהנה וכהנה.⁴²

ה. סיכום

כלל הדברים, אין לראות את נחלת ישראל בפולין כאזור סגור, שצריך למאמץ לפרוץ אליו הן במילי דארעא והן במילי דשמיא. חכמי פולין (ודאי רובם) נכונים היו לקלוט כל דעה שחשבו שהיא עולה בקנה עם דבריה של תורה ועם מסורת חז"ל כדרך שהבינום – לא היתה בדבריהם שלילה מראש של השקפה או סברה רק משום שלא באה אליהם מבית אבותיהם. לדוגמה, בוויכוח המפורסם בפזונא בשנת ש"ט (1559) גברה פתיחותו של ר' אברהם הורביץ על שמרנותו וסגירותו של ר' אהרון לאנד ור' יוסף אשכנזי חתנו, וספריהם של חמשה-עשר "נקובי השם", מאז ר' בחיי הוקן ועד "השר ר' יצחק אברבנאל

40 ראו לדוגמה ש' בובר, אנשי שם, שם, עמ' 2 [סימן א].

41 שאצקי וגוטרמן (ואחרים) דיברו על סוחרים שהגיעו מן המזרח, וכיוצא בזה ברופאים ובבעלי אומניות אחרות. על הקשרים התרבותיים של יהודי פולין עם יהודי איטליה ראו: אלבוים, איטליה; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 33-54.

42 ראו קצת דברים על כך, אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 54-63.

ר' יצחק עראמה" לא הוצאו מן הקהל.⁴³ מאידך גיסא, מנהיגיה הרוחניים של יהודי פולין גם לא ביטלו את דעותיהם ואת מסורת אבותיהם מפני דעות אחרים – לא התבטלות עצמית ולא ביטול כל חדש לכתחילה ציינו אותם, ועל כן היו הם ל"דור דעה". אך עניין זה כבר מוביל אותנו אל מחזות אחרים, ודי לנו במה שהערנו.

43 ר' יצחק אברבנאל ור' יצחק עראמה היו היחידים מחכמי המאה ה־17 הנוכחים ברשימת אלו, שר' יוסף אשכנזי חירף, גידף והלעיג עליהם לטענת ר' אברהם – ראו בהרחבה אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 165-165; ובאחרונה אלבוים, להבין דברי חכמים (בהדפסה), ולא אשנה.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אלבוים, איטליה
 "אלבוים, "קשרי תרבות בין יהודי פולין ואשכנז לבין יהודי איטליה במאה ה־17", גלעד ז-ח (תשמ"ה), עמ' 11-40.
- אלבוים, רבי דוד דרשן
 —, "רבי דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש", אסופות ז (תשנ"ג), עמ' רפא-שב.
- אלבוים, פתיחות והסתגרות
 אלבוים, תשובת הלב
 בובר
 בךששון, הגות והנהגה
 בךששון, רמ"א
 ברוכסון
- גוטרמן
 הלריוילנסקי
 הקר
- ורבלובסקי
 טברסקי
- פנקס
 רפלד
- שאצקי
- תמר
- י" אלבוים, "קשרי תרבות בין יהודי פולין ואשכנז לבין יהודי איטליה במאה ה־17", גלעד ז-ח (תשמ"ה), עמ' 11-40.
- אלבוים, רבי דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש", אסופות ז (תשנ"ג), עמ' רפא-שב.
- אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן.
 —, תשובת הלב וקבלת יסורים, ירושלים תשנ"ג.
 ש' בובר, אנשי שם, קראקא תרנ"ה.
 ח"ה בךששון, הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט.
 י' בךששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד.
 ש' ברוכסון, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרינסנסו, רמתגן תשנ"ג.
 א' גוטרמן, "יהודים ספרדיים על אדמת פולין", פעמים 18 (תשמ"ד), עמ' 53-79.
 ש' הלריוילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותלאביב תשט"ז.
 י' הקר, "ר' יעקב ף חביב – לדמותה של ההנהגה היהודית בשאלוניקי בראשית המאה ה־17", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 117-126.
 ר"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשל"ו.
 I. Twersky, "The Shulhan 'Aruk: Enduring Code of Jewish Law, Judaism 16 (1967), pp. 141-158.
 פנקס ועד ארבע ארצות, כרך א: שמ"א-תקנ"ב, מהדורה שנייה בעריכת י' ברטל, ירושלים תש"ן.
 מ' רפלד, "חילופין – כמוצא למפגש של חכמי פולין והבית יוסף", סידרא ו (תש"ן), עמ' 87-91.
 י' שאצקי, "יהודים ספרדים בזאמושץ", זאמושץ בגאונה ובשברה, בעריכת מ' תמרי, תלאביב תשי"ג, עמ' 11-28. [ביידיש: "ספרדים אין זאמושץ", יוא בלעטר 35 (1951), עמ' 93-120].
 ד' תמר, "חשובי הקץ בחיבור 'חג פסח", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תתקלא-תתקלה.

